

ביאורים

לימוד התורה הוא המצוה הראשונה שהילד היהודי מתחיל לקיים בעצמו. האב מצווה להתחיל ללמד את בנו את פסוקי התורה כבר מהרגע שהוא מתחיל לדבר, על אף שהוא אינו מבין לעומק את תוכנם. המילה הראשונה שצריך לחנך את הילד לומר היא: 'תורה'. דבר זה מלמדנו שלימוד התורה איננו רק מצוה אינטלקטואלית שפונה אל השכל אלא דרך חיים ותרבות רוחנית מתמדת.

בשלב הראשון של לימוד הבן, צריך האב ללמד את בנו בעצמו, אך בשלב השני, כשהילד כבר הגיע לגיל חינוך, שולח אותו האב למלמד תינוקות, אשר בקי במלאכת החינוך, כדי שיקנה לילד את התורה כולה. שם פוגש הבן ילדים נוספים ונוצרת אווירה חברתית מדרבנת סביב לימוד התורה.

הילד מחויב ללמוד את כל התורה כולה, תורה שבכתב ותורה שבעל פה, אך יש כמה הבדלים ביניהן:

א. עבור לימוד תורה שבכתב מותר לקחת שכר, ואילו את התורה שבעל פה אסור ללמד בשכר.

ב. החיוב של האב ללמד את הבן בשכר הוא רק בתורה שבכתב, שזו התורה וכן הנביאים והכתובים. לעומת זאת, החובה להמשיך וללמוד את התורה שבעל פה מוטלת על הבן, ואפילו 'לא מצא', הבן, 'מי שילמדו בחינם - ילמד בשכר', כדי ללמוד גם את התורה שבעל פה.

ניתן לבאר ששורש ההבדל הוא שתורה שבעל פה לומדים מתוך הבנה כאשר האדם כבר גדול ועומד על דעתו. עיקר חכמת התורה והבנתה לעומק הוא בתורה שבעל פה, והצורך ברב שילמד את האדם תורה שבעל פה הוא הכרחי. אם תלמיד חכם ייקח כסף על כך שהוא מלמד הוא יוכל להרוויח מכך שכר רב, אך בדרך זו מעמדם של תלמידי החכמים ושל התורה ירד. התורה תהיה כ"קרום לחפור בה", אנשים ילמדו אותה לשם מקצוע על מנת להרוויח כסף, והיא תיחשב בעיניהם כאחת מן המלאכות. כדי למנוע מציאות זו נאסר עלינו ללמוד בשכר. אך את התורה שבכתב ניתן ללמוד גם באופן עצמאי. היא כתובה ומתוחמת ובמאמץ עצמי ניתן להגיע להקפתה ולהבנתה. לכן אין חשש לזלזול בתורה ובלומדיה אם ילמדו אותה בשכר.

הרחבות

• שכר המלמדים

אָבֵל תּוֹרָה שֶׁפָּעַל פֶּה - אָסוּר לְלַמְּדָהּ בְּשֹׁכֵר. בימינו מקובל ללמד תורה בשכר. כיצד זה מתיישב עם ההלכה שלמדנו כאן? הרב אליעזר מלמד דן בכך בהרחבה ומעלה מדברי התלמוד והפוסקים כמה סברות להתיר את קבלת השכר במקרים שונים. בין השאר הוא מתאר שינוי היסטורי בלימוד התורה ובלומדי התורה עד שכיום קשה לאדם להיות גם תלמיד חכם וללמד תורה וגם להתפרנס ממעשה ידיו. ולכן "ברור שעל פי ההלכה אין שום איסור בזה שהרבנים מקבלים פרנסתם מן הציבור, שכן מה שהציבור נותן לרבנים ולמורים הוא שכר בטלה, כלומר, שכר עבור זה שהם מתפנים ממלאכתם ומלמדים תורה בישראל. שאם לא היו משלמים להם שכר, היו צריכים לעבוד בעבודה אחרת ולא היתה בידם אפשרות ללמד תורה. ואף שחלק מן הזמן הם לומדים בעצמם, מכל מקום גם לימוד זה הוא לתועלת הציבור, שעל ידו יוכלו לשמור על רמתם התורנית, ומתוך כך יוכלו ללמד תורה ולפסוק הלכות. שכן כיום לא ניתן לשמור על רמה נאותה של תלמיד חכם בלא להקדיש לכך את כל היום, לפיכך הציבור מבקש מאותם המסוגלים לשמש ברבנות לפנות את כל זמנם כדי ללמוד וללמד, ועבור כך משלמים להם שכר בטלה" [פניני הלכה, ליקוטים א עמוד 37, ועיי' גם בשאר דבריו].

לעילוי נשמת מרת תמו בת חנה עמאר ע"ה

וּמֵאַמְתִּי מִתְחִיל אָבִיו לְלַמְּדוֹ תּוֹרָה? מִשִּׁיתְחִיל לְדַבֵּר, מְלַמְּדוֹ "תּוֹרָה צְוָה לָנוּ מֹשֶׁה" (שם) (ג,ד) וּפְסוּק רֵאשׁוֹן מִפְּרִשְׁת 'שְׁמַע' (שם ד,ה). וְאַחַר כֵּן מְלַמְּדוֹ מְעַט מְעַט, פְּסוּקִים פְּסוּקִים, עַד שִׁיְהֵא בֶן שָׁשׁ אוֹ בֶן שֶׁבַע, לְפִי בְרִיּוֹ, מוֹלִיכוֹ אֶצֶל מְלַמֵּד הַתִּינוּקוֹת.

ז, הִיָּה מְנַהֵג הַמְּדִינָה לְקַח מְלַמֵּד הַתִּינוּקוֹת שֹׁכֵר - נוֹתֵן לוֹ שְׂכָרוֹ. וְחֵיב לְלַמְּדוֹ בְּשֹׁכֵר עַד שִׁיִּקְרָא תּוֹרָה שֶׁבְּכֶתֵב פְּלָה°.

ז, מְקוּם שֶׁנֶּהְגוּ לְלַמֵּד תּוֹרָה שֶׁבְּכֶתֵב בְּשֹׁכֵר° - מִתֵּר לְלַמֵּד בְּשֹׁכֵר. אָבֵל תּוֹרָה שֶׁבְּעַל פֶּה - אָסוּר לְלַמְּדָהּ בְּשֹׁכֵר, שְׁנֵאמֹר: "רְאֵה לְמִדְתֵּי אֲתָכֶם" (שם ד,ה) - מָה אֲנִי בְּחִנָּם לְמִדְתִּי, אִף אֲתֶם בְּחִנָּם לְמִדְתֶּם מִמֶּנִּי. וְכֵן כְּשֶׁתְּלַמְּדוּ לְדוֹרוֹת - בְּחִנָּם, כְּמוֹ שֶׁלְּמִדְתֶּם מִמֶּנִּי.

ז, לֹא מִצְאָ מִי שֶׁיְלַמְּדוּ בְּחִנָּם - יְלַמְּדוּ בְּשֹׁכֵר, שְׁנֵאמֹר: "אֲמַת קָנָה" (משלי כג,ג). יְכוּל יְלַמֵּד לְאַחֲרִים בְּשֹׁכֵר? תְּלַמְּדוּ לֹמֵר: "וְאֵל תִּמְכֹּר" (שם). הֵא לְמִדְתֵּי שֶׁאָסוּר לוֹ לְלַמֵּד בְּשֹׁכֵר, אִף עַל פִּי שֶׁלְּמִדּוֹ רַבּוֹ בְּשֹׁכֵר.

וּפְסוּק רֵאשׁוֹן מִפְּרִשְׁת שְׁמַע - "שמע ישראל, ה' אלהינו ה' אחד". לְפִי בְרִיּוֹ - לפי יכולת הלימוד שלו. מְדִינָה - עיר. תּוֹרָה שֶׁבְּכֶתֵב פְּלָה - התנ"ך. לְלַמֵּד תּוֹרָה שֶׁבְּכֶתֵב בְּשֹׁכֵר - "מתוך כוונה שיהא אותו שוכר - שוכר לימוד הטעמים ושכר שמירת התינוקות, שלא ייעזבו ויתקלקלו" (פה"מ נדרים ד,א). שְׁנֵאמֹר - בדברי משה אל העם.

ביאורים

מצוות לימוד תורה שונה לגמרי ממצוות אחרות. בכל המצוות עשויות להיות סיבות מקילות שהתורה מתחשבת בהן ופוטרת את האדם מלקיים את המצוה. אך במצוות לימוד תורה אין סיבה שתצדיק קבלת פטור. כל איש ישראל חייב בה. אף אדם לא פטור בגלל גילו המופלג, עיסוקיו וטרדותיו הרבים או מצבו הבריאותי. דבר זה מלמד שמצוות לימוד תורה איננה מצוה רגילה אלא היא המנגינה ותוכן החיים של כל יהודי באשר הוא. התורה חייבת ללוות את האדם עד יומו האחרון. כמו כן, אין סתירה בין חייו של האדם ובין לימוד התורה, שהרי חכמי ישראל עבדו והתפרנסו, ולמרות זאת היו במדרגה הגבוהה ביותר בלימוד התורה שהיא מסירת התורה.

לאחר שביירנו את חיובה של המצווה, הרמב"ם ממשיך לבאר מהו סדר לימוד התורה. הסדר מתחלק לשלושה חלקים; לימוד תורה שבכתב, שבו האדם לומד את הדברים שהגיעו בנבואה מפי הקב"ה ונכתבו בתנ"ך. לימוד תורה שבעל פה, שהיא ידיעת הדברים שנמסרו דרך עם ישראל לדורותיו, ולימוד עצמי ועיון בדברי התורה כדי להבין דבר מתוך דבר ולהשליך על מציאות חיינו העכשווית. ככל שהאדם מתמלא בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה, הוא צריך להשקיע יותר את זמנו בעמל בהעמקה ופיתוח דברי התורה.

לעומת החיוב שמוטל על הגבר, האשה אינה חייבת בלימוד התורה. אמנם אם לומדת מעצמה, ברצונה החופשי ובזמנה הפנוי, יש לה שכר. דהיינו, התורה רואה בעין חיובית לימוד תורה של נשים, ולכן יש שכר על כך. אך בגלל תפקידה המיוחד של האשה היא אינה מחויבת בלימוד התורה, ולכן אביה אינו מחויב ללמדה. ולא רק שהוא אינו מחויב אלא התורה אף לא רואה בעין יפה שאב ילמד את בתו תורה מכיוון שבדרך זו הוא מפנה את כוחותיה ומרצה לעיסוק שאיננו תפקידה. דעתה אינה מכוונת מאת ה' להתלמד אלא מכוונת לתפקידים אחרים, יקרים וחשובים לבניין האומה, שרק היא יכולה למלאם. ולכן ברוב המקרים כפיית לימוד התורה על ידי האב על בתו היא חסרת טעם [תפלות] וחסרת תועלת [דברי הבאי].

כל המדובר כאן הוא על לימוד הבת את מרחבי התורה שבכתב והתורה שבעל פה, אך הרמב"ם בעצמו כתב בהקדמתו שהאשה חייבת בלימוד ההלכות המעשיות שבספרו כדי לדעת איך לחיות כיהודיה ולעבוד את ה'.

הרחבות

• לימוד תורה לנשים בזמן הזה

אשה שְׁלֵמָה תִּוְרָה. על יחס חז"ל ללימוד תורה לנשים כתב רבי ישראל מאיר הכהן, החפץ חיים: "ונראה דכל זה דוקא בזמנים שלפנינו, שכל אחד אחד היה דר במקום אבותיו וקבלת האבות היה חזק מאוד אצל כל אחד ואחד להתנהג בדרך שדרכו אבותיו, וכמאמר הכתוב: "שאל אביך ויגדך" [דברים לב, ז], בזה היינו יכולים לומר שלא תלמד תורה ותסמוך בהנהגה על אבותיה הישרים. אבל כעת, בעוונות הרבים, שקבלת האבות נתרופף מאד, וגם מצוי שאינו דר במקום אבותיו כלל, ובפרט אותן שמרגילין עצמן ללמוד כתב ולשון העמים, בודאי מצוה רבה ללמדם חומש וגם נביאים וכתובים ומוסרי חז"ל כגון מסכת אבות וספר מנורת המאור וכדומה כדי שיתאמת אצלם ענין אמונתנו הקדושה דאי לאו הכי (שאם לא כן) עלול שיסורו לגמרי מדרך ה' ויעברו על כל יסודי הדת חס ושלום" [ליקוטי הלכות סוטה כא:].

למדנו מדברי החפץ חיים, שאף על פי שחז"ל הדריכו להימנע מללמד נשים תורה, בימינו השתנתה המציאות וזה אפילו נצרך. הדרכת חז"ל נובעת מהחשש להשפעה רעה על האשה, כמו שמבואר בדברי הרמב"ם, לכן אם רואים במציאות שללא הלימוד ישנו חשש יותר גדול להידרדרות רוחנית - עדיף שהבנות תלמדנה תורה (יש לציין שישנם חלקים בתורה שגם בעבר הייתה מצווה ללמדם נשים - ראה בביאורי המילים. כמו כן, גם בימינו, לא המליץ החפץ חיים ללמדן את כל חלקי התורה אלא רק מה שפירט בדבריו).

חובת כל איש ללמוד תורה

ח כל איש^ו מִיִּשְׂרָאֵל חַיֵּב בְּתַלְמוּד תּוֹרָה, בֵּין עַנִּי בֵּין עָשִׁיר, בֵּין שְׁלֵם בְּגוּפוֹ בֵּין בַּעַל יִסּוּרִין, בֵּין בַּחוּר בֵּין שֶׁהָיָה זָקֵן גְּדוֹל שֶׁתִּשְׁשֶׁשׁ^ז כּוּחֹ. אֶפְלוּ עֵנִי הַמְחַזֵּר עַל הַפְּתַח־ים, וְאֶפְלוּ בַּעַל אִשָּׁה וּבָנִים - חַיֵּב לִקְבֹּעַ לוֹ זְמַן לְתַלְמוּד תּוֹרָה בַּיּוֹם וּבַלַּיְלָה, שֶׁנֶּאֱמַר: "וְהָיִיתָ בּוֹ יוֹמָם וְלַיְלָה"^ח (יהושע ח.א).

ט גְּדוֹלֵי חֻמְקֵי יִשְׂרָאֵל הָיוּ מְהֵן חוֹטְבֵי עֲצִים, וּמְהֵן שׁוֹאֲבֵי מַיִם, וּמְהֵן סוּמְיִין, וְנֶאֱפָר עַל פִּי כֵן הָיוּ עוֹסְקִים בְּתוֹרָה בַּיּוֹם וּבַלַּיְלָה, וְהָן מְכַלְלֵי מַעֲתִיקֵי הַשְּׁמוּעָה^ט אִישׁ מִפִּי אִישׁ מִפִּי מִשָּׁה רַבָּנָן. י עַד אֲמַתֵּי חַיֵּב לְלַמֵּד תּוֹרָה? עַד יוֹם מוֹתוֹ, שֶׁנֶּאֱמַר: "וּפָן יִסּוּרוּ מִלְבָּבְךָ כֹּל יְמֵי חַיִּיךָ" (דברים ט, ט). וְכָל זְמַן שֶׁלֹּא יַעֲסֹק בְּלִמּוּד הוּא שְׂכָח. יא וְחַיֵּב לְשַׁלֵּשׁ זְמַן לְמִידָתוֹ: שְׁלִישׁ בְּתוֹרָה שֶׁבְּכֹתֵב, שְׁלִישׁ בְּתוֹרָה שֶׁבַעַל פֶּה^י, וְשְׁלִישׁ יְבִין וְיִשְׁפִּיל אַחֲרֵית דְּבַר מְרֵאשִׁיתוֹ, וְיִוצֵיא דְּבַר מְדַבֵּר, וְיִדְמָה דְּבַר לְדָבַר, וְיִדִּין בְּמִדּוֹת^י שֶׁהַתּוֹרָה נִדְרָשֶׁת בָּהֶן, עַד שֶׁיַּעֲדֵה הַיָּאֵף הוּא עֵקֶר הַמִּדּוֹת, וְהַיָּאֵף יוֹצֵיא הָאֶסּוּר וְהַמְתָּר, וְכִיּוֹצֵא בָּהֶן מְדַבְּרִים שֶׁלְּמִד מִפִּי הַשְּׁמוּעָה; וְעַנְיָן זֶה הוּא הַנִּקְרָא 'תַּלְמוּד'^י.

יב כִּי צִידָד? הִיָּה בַּעַל אֲמָנוּת, וְהִיָּה* עוֹסֵק^י בְּמִלְאָכָה שֶׁלֵּשׁ שְׁעוֹת בַּיּוֹם, וּבְתוֹרָה תִּשְׁעוֹ: אוֹתָן הַתִּשְׁעוֹ - קוֹרָא בְּשֶׁלֶשׁ מְהֵן בְּתוֹרָה שֶׁבְּכֹתֵב, וּבְשֶׁלֶשׁ שְׁעוֹת בְּתוֹרָה שֶׁבַעַל פֶּה, וּבְשֶׁלֶשׁ מִתְּבוּנָן גְּדַעְתוֹ לְהִבִּין דְּבַר מְדַבֵּר. וְדַבְּרֵי קַבְּלָה^י בְּכָלֵל תּוֹרָה שֶׁבְּכֹתֵב הֵן, וּפְרוּשָׁן בְּכָלֵל תּוֹרָה שֶׁבַעַל פֶּה, וְהַעֲנִינֵת הַנִּקְרָאִין 'פְּרָדִס'^י בְּכָלֵל הַתַּלְמוּד.

יג בְּמָה דְּבָרִים אֲמוּרִים? בְּתַחֲלַת תַּלְמוּדוֹ שֶׁלְּאָדָם. אֲבָל כְּשֶׁיִּגְדֵל בְּחַכְמָה, וְלֹא יְהֵא צָרִיךְ לֹא לְלַמֵּד תּוֹרָה שֶׁבְּכֹתֵב וְלֹא לַעֲסֹק תְּמִיד בְּתוֹרָה שֶׁבַעַל פֶּה - יִקְרָא עֲתִים מְזַמְנִים תּוֹרָה שֶׁבְּכֹתֵב וְדַבְּרֵי הַשְּׁמוּעָה^י, כְּדִי שֶׁלֹּא יִשְׁכַּח דְּבַר מְדַבְּרֵי תּוֹרָה, וְיִפְנֶה כֹּל יְמָיו לְתַלְמוּד בְּלִבָּד, לְפִי רַחֵב לְבוֹ וְיִשׁוּב דַּעְתוֹ.

יד אִשָּׁה שֶׁלְּמָדָה תּוֹרָה^י - יֵשׁ לָהּ שְׂכָר, אֲבָל אִינוּ כְּשֶׁכָּר הָאִישׁ, מִפְּנֵי שֶׁלֹּא נִצְטְוֶתָּ, וְכָל הַעוֹשֶׂה דְּבַר שֶׁאִינוּ מְצוּוֹה עָלָיו, אִין שְׂכָרוֹ כְּשֶׁכָּר הַמְצוּוֹה שֶׁעֲשָׂה, אֲלֵא פְחוּת מִמֶּנּוּ. וְנֶאֱפָר עַל פִּי שֵׁישׁ לָהּ שְׂכָר, צוּוֹ חֻמְקִים^י שֶׁלֹּא יִלְמַד אָדָם אֶת בְּתוֹ^י תּוֹרָה, מִפְּנֵי שֶׁרַב הַנְּשִׁים אִין דַּעְתָּן מְכוֹנֶת לְהַתְלַמֵּד, וְהֵן מוּצִיאִין דְּבָרֵי תּוֹרָה לְדַבְּרֵי הַבְּאִי^י לְפִי עֲנִיּוֹת דַּעְתָּן.

יז אֲמָרוּ חֻמְקִים: כָּל הַמְלַמֵּד אֶת בְּתוֹ תּוֹרָה, כְּאֵלוֹ לְמָדָה תְּפִלוֹת^י. בְּמָה דְּבָרִים אֲמוּרִים? בְּתוֹרָה שֶׁבַעַל פֶּה^י. אֲבָל תּוֹרָה שֶׁבְּכֹתֵב - לֹא יִלְמַד אוֹתָהּ לְכַתְחֵלָה, וְאֵם לְמָדָה, אִינוּ כְּמִלְמָדָה תְּפִלוֹת.

כָּל אִישׁ - להוציא נשים ועבדים וקטנים. **שֶׁתִּשְׁשֶׁשׁ** - שנחלש. **הַמְחַזֵּר עַל הַפְּתַח־ים** - לבקש צדקה. **וְהָיִיתָ בּוֹ יוֹמָם וְלַיְלָה** - ואין הכוונה ללמוד כל היום וכל הלילה, אלא שחובה לקבוע עתים ללימוד ביום וללימוד בלילה (ק). **סוּמְיִין** - עיווריים. **מַעֲתִיקֵי הַשְּׁמוּעָה** - מעתיקי "זיכרון בשמועות ששמע מרבותיו" (הקדמה, בי) ומעבירי המסורת מדור לדור. **בְּתוֹרָה שֶׁבַעַל פֶּה** - הלכות פסוקות, כגון חיבור זה, ספר "משנה תורה". **מְדוּת** - שיטות וכללים שנגמדים בהם דינים מפסוקי המקרא, כגון י"ג מידות שהתורה נדרשת בהן. **הוּא הַנִּקְרָא תַּלְמוּד** - אין הכוונה לספר מסוים, התלמוד הבבלי או הירושלמי, אלא לאופן לימוד שהוא כזה. **וְהִיָּה* עוֹסֵק** - כתיאור. כך הגרסה בכ"א ובחלק מכ"י תימן. כ"ק: "וְהִיָּה עוֹסֵק", לשון חיוב. **דְּבָרֵי קַבְּלָה** - נביאים וכתובים. **פְּרָדִס** - מעשה בראשית ומעשה מרכבה (ראה יסודי התורה ד,יג), ובכלל זה גם המדעים המכשיריים לכך (ק). **דְּבָרֵי הַשְּׁמוּעָה** - תורה שבעל פה, הלכות פסוקות. **צוּוֹ חֻמְקִים** - הנחיה של חכמים מפני הניסיון של "רוב הנשים", ולא כולן, אך אין בזה איסור. וכן הוא משמעו של הביטוי בכל ספר "משנה תורה". והאיסור הוא בהכוונתה ללמוד, אבל לא כשהיזמה באה ממנה. בזמנם הנשים לא למדו במסגרות ממוסדות. **שֶׁלֹּא יִלְמַד אָדָם אֶת בְּתוֹ** - הקטנה, לעומת הקטן, ש"אביו חייב ללמדו" (לעיל א). **הַבְּאִי** - הבל ושטות. **תְּפִלוֹת** - "השווא ודברי ההבל" (פ"מ שוטה ג,ג). **בְּתוֹרָה שֶׁבַעַל פֶּה** - לא הלכות פסוקות הנחוצות לה ושהיא חייבת לעשותן, כמו ההלכות שבספר זה, שראוי "שידעם הכל, גדול וקטון, איש ואשה..." (הקדמה, לח; יסודי התורה סוף פרק ד).

ביאורים

מצוות לימוד תורה הנעשית בשלמות מביאה את האדם למעלת מוכתר בכתר התורה. אחת משלוש המעלות הגדולות בישראל היא להפוך לתלמיד חכם. שתי המעלות הנוספות, הכהונה והמלוכה, עוברות בירושה בזכות האדם הצדיק שזכה לו ולבניו אחריו, אך בתורה אין הדבר כך. היכולת להיות מוכתר בכתרה של תורה תלויה רק ברצונו החופשי של האדם. אין זה תלוי במשפחה שאליה נולד. בגלל שמעלת התורה היא כה עליונה, צריך האדם להתאמץ מאוד כדי לזכות בכתרה של תורה, ולהיות מלך בזכות התורה. מעלת התורה היא כה גדולה, עד שהיא עולה על מעלתו של האדם הקדוש ביותר בעם ישראל שנכנס לתוך קודש הקודשים. ידיעה זו נותנת כוח ותעצומות לכל אחד מישראל, כי אפילו מי שנולד למשפחה לא כל כך מיוחסת וטובה, ואפילו אם משפחתו מפורקת והוא ממזר אשר אינו יכול להתחתן עם בת ישראל כשרה, עדיין היכולת בידו להיות עליון יותר מהכהן הגדול. המעלה העליונה ביותר בעם ישראל אינה תלויה בנתונים גנטיים לא-בחייתיים אלא בהחלטתו של האדם.

מצוות לימוד תורה היא המצווה היחידה שבאמצעותה אפשר לזכות לכתר תורה ולמעלה עליונה. באף מצווה לא מצינו שאדם מוכתר בכתרה של אותה מצווה אם הוא מקיימה בהידור ובשלמות. דבר זה מעיד על מעלת מצות לימוד תורה שהיא כנגד כל המצוות כולן. הסיבה לכך היא שכל המצוות כולן שייכות לתחום ה'מעשה' שבתורה, ואילו מצוות לימוד תורה שייכת לתחום ה'תלמוד' שבתורה, שהוא השורש וההקדמה לקיום המצוות. לכן אין האדם צריך להפסיק את לימודו בשביל אף מצווה. אך אם יש מצווה שאינה יכולה להיעשות על ידי אחרים הוא חייב להפסיק מלימודו ולקיימה כי אם לא יקיימה הוא מעיד בכך שתורתו אינה מביאה לידי מעשה, וממילא לימודו אינו לימוד תורה שהוא השורש והמנוע לקיום המצוות ולכן לימוד זה פסול.

התלמוד הוא שורש המעשים, ולכן דנים את האדם קודם כל על התלמוד. לאחר שבוחנים האם הוא טוב ומתוקן בודקים אם יישם באופן מעשי את התורה שלמד. דין זה הוא על לימוד התורה הבסיסי שבו כל אדם מישראל מחויב. ולכן לימוד תורה זה, שכל אדם מישראל צריך ללמודו, הוא רצוי וטוב אפילו אם הוא נעשה שלא לשמה, מכיוון שרק בדרך זו הוא יגיע ללימוד תורה לשמה ולכתר תורה. אך אם לא ילמד תורה כלל, בגלל שהוא לא במדרגה גבוהה של טהרה הלב, הוא לא יגיע לשום מעלה רוחנית ולא יוכל להיבנות.

הרחבות

• מעלת התורה ומעלת ישראל

אָמְרוּ חֲכָמִים: מִמֶּזֶר תִּלְמִיד חֲכָמִים קוֹדֵם לְכֹהֵן גָּדוֹל עִם הָאָרֶץ. מקור דברי הרמב"ם הוא דברי המשנה במסכת הוריות [ג, ח]. המשנה מחדשת שמעלת התורה עדיפה על מעלת הייחוס, ולכן אפילו ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ. מדוע המשנה אינה מחדשת זאת לגבי נתין, גר ועבד משוחרר, שייחוסם פחות מממזר, לפי המשנה? מסביר התפארת ישראל שאכן דווקא ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ מפני שסוף סוף הוא מזרע ישראל, אך הבאים אחריו ברשימה, אף אם תלמידי חכמים הם, אינם עדיפים כי הם רק מצטרפים לעם ישראל ואינם מזרע ישראל. הדברים מתאימים לדברי הרמב"ם בתחילת הפרק: "בשלשה כתרים נכתרו ישראל". למדנו, איפוא, שכתר התורה שייך לעם ישראל, וכפי שאנחנו מברכים "אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו" [ברכות התורה], ובתוך עם ישראל - כתר התורה עדיף על מעלת הייחוס.

על גוי שעוסק בתורה נאמר בגמרא שהוא ככהן גדול [עבודה זרה ג]. כלומר, הוא אינו עדיף על כהן גדול אלא שווה לו. גוי שעוסק בתורה - יש לו מעלה, אך מעלה זו אינה עדיפה על מעלת המיוחס שבישראל אלא לכל היותר שווה לה [על פי תוספות שם ד"ה הרי].

פרק שלישי

קניין תורה

דולת הלימוד

א, בשלשה פתרים נכתרו ישראל: כתר תורה, וכתר כהנה, וכתר מלכות. כתר כהנה - זכה בו אהרן, שנאמר: "והיתה לו ולזרעו אחריו ברית כהנת עולם" (במדבר כה, ג). כתר מלכות - זכה בו דוד, שנאמר: "זרעו לעולם יהיה, וכסאו כשמש נגדי" (תהילים פט, ז). כתר תורה - הרי הוא מנח ועומד ומוכן לכל, שנאמר: "מורשה קהלת יעקב" (דברים לג, ד); כל מי שיירצה - יבוא ויטל.

א, שמא תאמר שאותן הפתרים גדולים מפתר תורה? הרי הוא אומר: "בי מלכים ימלכו ורזנים יחקקו צדק, בי שרים ישרו" (משלי ח, טו-טז); הא למדת שפתר תורה גדול מפתר כהנה וכתר מלכות. **ב** אמרו חכמים: ממוזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ, שנאמר: "יקרה היא מפנינים" (שם טז, ט) - יקרה היא מפהן גדול שנכנס לפני לפנים.

ג אין לך מצוה בכל המצוות כן שהיא שקולה כנגד תלמוד תורה, אלא תלמוד תורה כנגד כל המצוות כן, שהתלמוד מביא לידי מעשה, לפיכך התלמוד קודם למעשה בכל מקום. **ד** הנה לפני עשית מצוה ותלמוד תורה: אם אפשר למצוה להעשות על ידי אחרים - לא יפסיק תלמודו; ואם לאו - יעשה המצוה ויחזר לתורתו.

ה תחלת דינו של אדם אינו נדון אלא על התלמוד, ואחר כך על שאר מעשיו. לפיכך אמרו חכמים: לעולם יעסק אדם בתורה אפילו שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה.

בי - בתורה. **רזנים** - שופטים או מלכים. **ישרו** - ישלטו. **ממוזר** - "זה הבא [הנולד] מערוה מן העריות, חוץ מן הנידה" (איטורי ביאה טו, א). **תלמיד חכם** - ראה בלימוד דעות ד, כג. **ממוזר תלמיד חכם** **קודם וכו'** - לפרנס אותו או לפדות אותו מן השבי וכדומה (מתנות עניים ח, יח; סנהדרין כא, ד ועוד). **עם הארץ** - "מי שיש בו דרך ארץ ואין בו תורה... כלומר שהוא ראוי ליישוב הארץ וקיבוצי הערים, לפי שיש בו מידות שתיטב בהם חברותו עם זולתו" (פה"מ אבות ה, ה). **לפני לפנים** - לקודש הקודשים. **שהתלמוד מביא לידי מעשה** - לעולם הלימוד צריך להביא לידי מעשה, בין שהוא מכוון להלכות מעשיות בין שהוא בענייני הכרת ה' ודרכי הנהגתו את העולם, כפי שהרמב"ם אומר בסוף ספר "מורה הנבוכים": "שלמות האדם אשר בה יתפאר באמת היא מי שהגיע להשגתו יתעלה כפי יכולתו, וידע השגחתו על בראויו בהמצאתם והנהגתם היא, והיו הליכות אותו האדם אחר אותה ההשגה, מתכוון בהן תמיד, חסד צדקה ומשפט - להתדמות במעשיו יתעלה". כי אם לא ילמד האדם, איך ידע מה לעשות, שהרי כבר נאמר ש"התלמוד מביא לידי מעשה, ואין המעשה מביא לידי תלמוד" (לעיל א, ג). וגדול תלמוד תורה אף יותר מכבוד אב ואם (ממרים ו, ב-ג). **בכל מקום** - בכל מצב. **תחלת דינו וכו'** - והתלמוד כולל ידיעת התורה ואחר כך הבנתה, כדברי רבנו: "ואמרו עוד החכמים ז"ל כי האדם נתבע בידיעת התורה תחילה, ואחר כך נתבע בחכמה, ואחר כך נתבע במה שמוטל עליו ממשפטי התורה, כלומר הבנת מה שראוי לעשות. וכך ראוי להיות הסדר, לדעת אותם ההשקפות תחילה על ידי קבלה, ואחר כך להוכיח אותן, ואחר כך לדקדק במעשים אשר בהם יוטבו ההליכות" (מו"נ ג, נג). **שלא לשמה** - "כדי לקבל שכר או כדי שלא תגיע עדין פורענות" (תשובה ה, ה). **לשמה** - "לא ליראה ולא לקבל שכר, אלא מפני אהבת אדון כל הארץ, שציווה בה" (שם).

ביאורים

מצוות לימוד תורה יכולה להעשות באופן מינימאלי כדי לצאת ידי חובה. אך מי שמבין את חשיבותה העצומה של התורה, רוצה לקיים אותה כראוי לה. לא רק השכל דוחפו לקיים מצוה זו בשלמות, אלא גם לבו דוחפו. יש לו דחף פנימי לתת למצות לימוד תורה את המקום הראוי לה בחייו. הוא משנה את כל חייו כדי לקיים את מצות לימוד תורה בשלמות. דרך חיים זו גורמת לאדם להיות מוכתר בכתרה של תורה.

עיקר השינוי בחיים הוא הצבת לימוד התורה כמטרת החיים. עובד ה' רגיל מבין שהוא צריך לקיים את כל מצוותיו של ה' ובכללן מצוות לימוד תורה. אך מי שנשאו לבו והוא מבין את גדולתה של התורה, שם את התורה במרכז חייו. הדרך לממש זאת היא להיות ממוקד מטרה. להבין שלא ניתן להציב יחד עם התורה עוד מטרה בחיים כמו עושר או כבוד. עמל התורה הוא זה שצריך למלא את חייו של האדם ואפילו אם זה דורש ממנו חוסר נוחות כלכלית.

אם שמים את התורה במרכז החיים, צריך להבין שאין זמן מסוים שבו מתאים ללמוד תורה. כשיהיה לי כסף אז יהיה לי זמן מתאים ללמוד, כשיהיה לי מה שאני צריך אפנה ללמוד תורה, זו טעות, אלא כל זמן הוא זמן מתאים ללימוד תורה. האדם צריך לחיות בתחושה שהוא צריך כל רגע לחזור ללמוד תורה שהיא מרכז עולמו ושיאפופתיו.

זו הסיבה שכדי להגיע להיות מוכתר בכתרה של תורה אין האדם יכול להיות גס רוח או מרבה בסחורה. גס רוח הוא אדם שעיקר מטרתו בחיים הוא הכבוד שתרשש לו הסביבה. גם המרבה בסחורה הוא אדם שאינו מסתפק בפרנסתו כדי חייו אלא מרבה סחורה כדי להעשיר. הסחורה היא דבר מרכזי בעולמו. לכן מסיים הרמב"ם שהדרך לקנות תורה היא להסיר מאיתנו את הכבוד המופרז, להתאבק בעפר רגלי חכמים ולשתות בצמא את דבריהם. להסיר מרשימת מטרותינו בחיים את התאוות והתענוגות שגורמים לאדם להרבות בעבודה כדי להרוויח כסף רב, ולעסוק בתורה.

הרחבות

• מדת הענווה - תנאי התורה

"לא בשמים היא" - לא בגסי הרוח היא מצויה. המהר"ל פירש את טעם הדבר: "שאינן להתורה שייכות כלל לגס רוח שהוא בעל מדה גשמית, וראיה לזה כי לשון גסות מורה על עבות וגסות, והעבות הוא לגשם. ועוד, הגשם יש לו רחקים (מידות) מוגבלים, וזהו מדת גס רוח שהוא מגביל עצמו בגדלות לומר כי כך וכך גדול הוא (כלומר, הגאותן מיחס את הצלחותיו לעצמו ואינו מתבטל לה' האינסופי, ולכן הוא מוגבל ומצומצם). לכך אין ראוי מדה זאת אל התורה שהיא שכלית, ולא יכנס השכל בגדר הגבול, אשר הגבול הוא שייך אל הדבר הגשמי" [נתיב התורה ב]. הגאווה היא מדה חומרית. מחשבותיו ושיאפופתיו של הגאווותן שקועות בכבוד של עצמו, וממילא הוא אינו פתוח לקלוט תורה רוחנית אינסופית. לכן התורה אינה יכולה להתקיים בו.

משה רבנו היה העניו מכל אדם, ודווקא הוא נבחר לקבל את התורה. ועל נמיכותו של הר סיני דרשו חז"ל: "לעולם ילמד אדם מדעת קונו שהרי הקב"ה הניח כל הרים וגבעות והשרה שכנינתו על הר סיני" [סוטה ה.]. החיד"א אומר שסיון, שהוא החודש שבו ניתנה התורה, עולה בגימטריא "ענו" [נחל קדומים, יתרו יד]. אם-כן, גם קבלת התורה והופעתה בעולם היו על ידי בעלי מדת הענווה.

להצלחת שלומציון בת רחל מלכה הי"ו

תלמוד תורה
כראוי

ו מי ששנאו לבו לקיים מצוה זו כראוי לה° ולהיות מוכתר בכתרה שלתורה - לא יסיח דעתו לדברים אחרים, ולא ישים על לבו° שיקה תורה עם העשר והכבוד כפחד. כך הוא דרכה שלתורה:° פת במלח תאכל, ועל הארץ תישן, וחי צער תחיה, ובתורה אתה עמל, ולא עליך כל המלאכה לגמור°, ולא אתה בן חרין לבטל. אבל אם הרבית תורה - הרבית שקר°. והשכר לפי הצער°.

ז שמה תאמר: עד שאקבץ ממון, ואחזר ואקרא; עד שאקנה מה שאני צריך, ואפנה מעסקי, ואחזר ואקרא - אם תעלה מחשבה זו על לבך, אין אתה זוכה לכתרה שלתורה לעולם. אלא עשה תורתך קבע ומלאכתך עראי°, ואל תאמר: לכשאפנה° אשנה, שמה לא תפנה.

ח כתוב בתורה: "לא בשמים היא [...] ולא מעבר לים היא" (דברים ל"ב-ג); "לא בשמים היא" - לא בגסי הרוח היא מצויה; "ולא מעבר לים היא" - לא במהלכי מעבר לים היא. לפיכך אמרו חכמים: לא כל המרבה סחורה - מחקים. וצו ואמרו: הוי מעט עסק, ועסק בתורה.

ט דברי תורה נמשלו במים, שנאמר: "הוי כל צמא° לכו למים" (ישעיה נה, א) - לומר לה: מה המים אין מתקנסין במקום מדרון, אלא נזחלין מעליו ומתקבצין במקום אשברון°, כך דברי תורה אין נמצאין בגסי הרוח, ולא בלב כל גבה לב, אלא בדפא ושפל רוח°, שמתאבק בעפר רגלי החכמים° ומסיר התאוות ותענוגי הזמן° מלבו, ועושה מלאכה בכל יום מעט כדי חיו אם לא היה לו מה יאכל, ושאר יומו ולילו עוסק בתורה.

כראוי לה - כראוי לתורה, שהיא הכל ובה תלוי הכל, ובלעדיה אין מאומה. "לשמה" (ק). **ישים על לבו** - יחשוב. **כך הוא דרכה של תורה** - אין הכוונה שכך דרכה שלתורה לכתחילה, שהרי התורה מבטיחה להיטיב את תנאי האדם כדי שילמד תורה (להלן ג; תשובה פרק ט), אלא שגם בשעת מצוקה חייב האדם ללמוד תורה. **ולא עליך כל המלאכה לגמור** - אינך חייב לסיים ללמוד את כל התורה. **הרבית שקר** - אתה בעצמך הרבית את השקר לעצמך ועשית את נפשך שלמה יותר. **לפי הצער** - לפי המאמץ בכל מובניו. **עראי** - זמני וטפל. **לכשאפנה** - כשאתפנה מעסקי (פה"מ אבות ב"ד). **כתוב בתורה** - "כי המצוה הזאת אשר אנכי מצוה היום, לא נפלת [מכוסה] הוא ממך ולא רחקה הוא. לא בשמים היא, לאמר מי יעלה לנו השמימה ויקחה לנו וישמענו אתה ונעשנה. ולא מעבר לים היא, לאמר מי יעבר לנו אל עבר הים ויקחה לנו וישמענו אתה ונעשנה. כי קרוב אליך הדבר מאד, בפיך ובקרבך לעשותו" (דברים ל"א-ד). **גסי הרוח** - גאווותנים, שהם והנאותיהם הם מרכז חייהם. **מהלכי מעבר לים** - סוחרים הנוסעים לארצות רחוקות. **כל צמא** - לפי ההקשר שם, הכוונה לצמא לדבר ה'. **אשברון** - שקע באדמה לאגירת נוזלים (פה"מ אהלות ג). **דפא ושפל רוח** - עניו מאוד. **שמתאבק בעפר רגלי החכמים** - יושב לפני החכמים, אפילו על העפר, ומתכסה באבק שררגליהם, כדי לשמוע תורה מפייהם. **תענוגי הזמן** - תאוה הבאה עקב הנהייה אחר עניינים חומריים.

ביאורים

לאחר שהבנו את חשיבותה העצומה של התורה והבנו שעשייתה עיקר והמלאכה טפל, יכולות ליפול שתי טעויות במחשבתנו;

הטעות האחת היא שהאדם יחשוב שאם התורה היא כל כך חשובה אז הוא ישקיע את כל עיתותיו בתורה ולא יעסוק כלל במלאכה, שהרי זהו ביטול תורה ואינו שווה לערכה של התורה. ומניין אדם זה יתפרנס? מן הצדקה. פרנסתו תבוא לו שלא בטורח ובעמל, וממילא הוא לא יבזבז את זמנו על העבודה אלא יעמול בתורה. הרמב"ם שולל מכל וכל את התפיסה הזו. חשיבותה של התורה אינה מתירה לאדם ליהנות מן הצדקה. לא רק שדבר זה אינו נכון, אלא הוא גורם לחילול השם ולכיבוי מאור הדת. התורה של אדם כזה איננה מאירה. המוסריות הפשוטה של האנשים היא שהאדם צריך להתפרנס מיגיע כפיו ולא להיות תלוי באחרים. כשהם רואים שנושא התורה אינו מתפרנס ואינו מזין את משפחתו בכוחות עצמו, הם אינם רוצים לקחת חלק בתורה כזאת שהיא נגד המוסר הטבעי והפשוט, והם מתרחקים מהתורה. אדם כזה נוטל את כל זכויות לימוד תורתו מהעולם הבא מכיון שהוא עושה ההיפך ממה שהתורה ציוותה. הוא יכול לעסוק בתורה יומם ולילה, אבל זו איננה תורת ה', ולכן לא יקבל שכר בעבורה בעולם הבא.

הטעות השניה היא יותר קשה. האדם כבר הגיע למעלה מסוימת בלימוד התורה, והוא רוצה לקבל טובות הנאה בעבור מדרגתו התורנית. הוא אומר 'מגיע לי' בגלל שאני לומד תורה. במציאות כזו התורה הופכת לעול על החברה. אדם כזה דורש מסביבתו בגלל שהוא תלמיד חכם, ואם הוא לא מקבל את מה שהוא חושב שמגיע לו סופו להגיע לכך שהוא ייקח בכוח ויגזול מהבריות. הוא יתרץ זאת בכך שהוא לוקח מה שמגיע לו וזו אינה גזילה מכיון שחייבים לתת לו בגלל מעלתו העליונה. זהו קלקול מוסרי חמור וחוסר הבנה בסיסית ברצון התורה, ולכן תורתו תתבטל ולא תתקיים.

הרמב"ם מלמדנו שהעמל לצורך הפרנסה איננו רק כורח המציאות אלא הוא 'מעלה גדולה'. כך נהגו החסידים הראשונים, אותם אנשים שכל מעשיהם נעשו בחסידות ובאהבה גדולה לה' יתברך והם מהווים סמל ומופת לדורות בעבודת ה' שלהם. הם חיו באיזון נכון ובריא בין היחס לתורה כמרכז החיים ובין העסק הנצרך ביגיע כפיהם.

הרחבות

• יש הנאה ויש הנאה

כָּל הַנְּהַנֶּה מִדְּבָרֵי תוֹרָה, נִטֵּל חַיֵּיו מִן הָעוֹלָם. על חומרת עניין זה נוכל ללמוד מן המעשה שמביא רבי יהודה החסיד: "כשיצאו רבן שמעון בן גמליאל ורבי ישמעאל בן אלישע להריגה, אמר לו רבן שמעון בן גמליאל רבי ישמעאל: איני יודע למה אני יוצא להריגה. אמר: שמה כשהיית דורש ברבים היה לבך שמח והנאך לבך? אמר לו: נחמתני" [ספר חסידים ח].

רבי ישראל מאיר הכהן, בעל החפץ חיים, מביא מעשה זה בהקשר לעיקרון דומה המופיע בהלכות שליח ציבור [משנה ברורה נג, לה], וכך כתב שם השולחן ערוך: "שליח ציבור שמאריך בתפילתו כדי שישמעו קולו ערב, אם הוא מחמת ששמח בקולו על שנותן הודאה להשם יתברך בנעימה, תבא עליו הברכה, והוא שיתפלל בכובד ראש ועומד באימה ובריאה, אבל אם מכיון להשמיע קולו ושמח בקולו, הרי זה מגונה" [אורח חיים נג, יא]. ישנו, איפוא, הבדל בין שני סוגי שמחה: אם מלמד התורה או החזן שמח בכבודו ובמעמדו - זה מגונה, אך אם הוא שמח במצוה ובכבוד ה' שנעשה על ידיו - תבוא עליו הברכה.

יְכַלֵּל אֶת הַשָּׁמַיִם, וּבָזָה אֶת הַתּוֹרָה, וְכָבֵד מְאֹד הַדֵּת, וְגָרַם רָעָה לְעַצְמוֹ, וְנִטַּל חַיָּיו מִן הָעוֹלָם הַבָּא, לְפִי שְׂאִסוֹר לְהֵנֹת בְּדַבְרֵי תוֹרָה בְּעוֹלָם הַזֶּה.

יְאָמְרוּ חַכְמֵי: כָּל הַנְּהַנֶּה מִדְּבָרֵי תוֹרָה, נִטֵּל חַיָּיו מִן הָעוֹלָם. ועוד צוּו וְאָמְרוּ: לא תַעֲשֶׂם עֲטָרָה לְהַתְגַּדֵּל בְּהוֹ, וְלֹא קָרְדָם לְחַפֵּר בְּהוֹ. ועוד צוּו וְאָמְרוּ: אֱהָב אֶת הַמְּלָאכָה, וְשָׂנֵא אֶת הַרְבֵּנוּת; וְכָל תּוֹרָה שְׂאִין עִמָּה מְלָאכָה - סוֹפָה בְּטֵלָה. וְסוֹף אֲדָם זֶה שְׂיָהָא מְלֻסְטָס אֶת הַבְּרִיּוֹת.

יֵא מַעְלָה גְדוּלָה הִיא לְמִי שֶׁהוּא מִתְפָּרֵס מִמַּעֲשֵׂה יְדָיו, וּמִדַּת חֲסִידִים הָרְאשׁוֹנִים הִיא, וּבָזָה זֹכָה לְכָל כְּבוֹד וְטוֹבָה שֶׁבְּעוֹלָם הַזֶּה וְלְעוֹלָם הַבָּא, שְׂנֵאָמְרוּ: "גִּיַע כְּפִי פִי תֵאכֵל אֲשֶׁרִיךְ וְטוֹב לָךְ" (תהילים קכח, ב) - "אֲשֶׁרִיךְ בְּעוֹלָם הַזֶּה, וְטוֹב לָךְ" לְעוֹלָם הַבָּא, שֶׁפָּלוּ טוֹב.

כָּל הַמְּשִׁים וְכו' - דברי הרמב"ם כאן נוקבים מאוד, וכבר האריך בהם במקום אחר: "כבר חשבת שלא לדבר בצוואה זו, מפני שהיא ברורה, וגם מפני שאני יודע שדבריי בה לא ימצאו חן בעיני רוב גדולי התורה, ואולי אף כולם, אבל אומר ולא אשים לב למי שקדם ולא לנמצאים" (פה"מ אבות ד,ו, ע"י שם). ושם דיבר על מי ש"קבעו לעצמם זכויות על היחידים ועל הקהילות, ועשו את המינויים התורניים לחוקי מוסכים", אבל החכמים "לא התירו לעצמם את זה, והיו רואים בכך חילול השם בעיני ההמון, שיחשבו שהתורה מלאכה ככל המלאכות שמתפרנסים בהן, ותודלול בעיניהם". אמנם מותר ואף רצוי לסייע לפרנסת תלמידי חכמים בדרך שנעשית גם למי שאינו חכם בחכמת התורה, וכך התורה התירה לחכם שאדם אחר ינהל את כספו ויעביר לו את הרווח ממנו, והוא הנקרא "מטיל מלאי לתלמידי חכמים", ונתנה לו הזכות למכור את סחורתו תחילה (פה"מ שם, וכן להלן ו,י). פרט לזה, תלמידי חכמים פטורים מלשלם מסים, גם אם הם עשירים. ועוד: "כל הדברים שצריכין לשמירת העיר [לשמור עליה מפני הגנבים וכדומה] - לוקחין מכל אנשי העיר, ואפילו מן היתומים, חוץ מתלמידי חכמים, לפי שאין תלמידי החכמים צריכין שמירה, התורה שומרתן. אבל לתיקון הדרכים והרחובות, אפילו מן החכמים. ואם כל העם יוצאין ומתקנין בעצמן, לא יצאו תלמידי חכמים עמהן, שאין דרך תלמידי חכמים להזדלול בפני עמי הארץ" (שכנים ו,י). אולם במלחמת מצוה הכל יוצאים למלחמה (להרחבה ראה ביאורנו במלכים ח,ז). הרמב"ם עצמו התפרנס בהיתר מעיסוקו של אחיו דוד בכספו שלו, כמו שהוא מעיד: "ובידי ממון רב לי ולו ולאחרים" (איגרות הרמב"ם, מהדורת שלת, עמ' רכט), עד שטבע אחיו בים, ואז כנראה פנה הרמב"ם להתפרנס כרופא מומחה. אין מניעה שמי שמתבטל מלימודו הפרטי ומשקיע את זמנו בהוראה לציבור או בצרכי הציבור, יטול את שכרו, וכגון מה שכתב רבנו 'תלמידי חכמים המלמדים הלכות שחיות לכהנים, והמלמדים להם הלכות קמיצה... - כולם נוטלין שכרם מתרומת הלשכה" (שקלים ד,ד), וכן כתב (י,שם) לגבי דיינים שדנין את הגזלנים בירושלים. מתוך כך נראה שבזמנינו יהיה מוסכם על הרמב"ם להתיר מימון לימודים לתלמידים במשך זמן קצוב, בדומה למימון ממשלתי של לימודים באוניברסיטה, כיון שמימון זה קיים גם בתחומים אחרים ולא דווקא בתורה, ואינו צדקה (וראה ק). לדרכם של גדולי חכמי ישראל בעניין זה ראה לעיל א,ט. רבים חלקו על הרמב"ם והתירו לתלמידי חכמים לקבל את פרנסתם מהציבור. נטל חיינו מן העולם - כשהחליף את תכלית החיים באמצעי חולף - להתפרנס. עֲטָרָה - כתר. קָרְדָם - כלי שצדו האחד מכוש וצדו השני גרון (פה"מ כלים ג,ג). לְחַפֵּר בְּהוֹ - "כלומר, אל תחשבנה כלי לפרנסה" (פה"מ אבות ד,ד). אֱהָב אֶת הַמְּלָאכָה - "לפי שבהעדר מלאכה יהיה מצבו דחוק ויגזול ויעוול" (פה"מ אבות א,א). הַרְבֵּנוּת - השררה. "וברדיפת השררה יעברו עליו נסיונות בעולם ומצבים קשים, לפי שמקנא בבני אדם ועומד נגד מתנגדיו, ומפסיד דתו" (שם). מְלֻסְטָס - שודד. מִתְפָּרֵס מִמַּעֲשֵׂה יְדָיו - תלמיד חכמים המתפרנס מיגיע כפיו עם לימוד התורה (לעיל א,ט).

ביאורים

אין זה דבר המובן מאליו שאדם שלומד תורה הופך לתלמיד חכם. כדי להיות תלמיד חכם, לא מספיק לאדם רק ללמוד תורה, אלא צריך שהתורה תתקיים בתוכו. כדי שהתורה תתקיים אצל האדם ולא תישכח, הוא צריך להציבה במרכז חייו. להפוך אותה לתענוג שלו. קיום התורה בתוך האדם נעשה על ידי הפעולות הבאות;

הימנעות מתענוגות העולם הזה - האדם צריך לצאת מהמסירה הגדול שלו בעבודת ה', והוא תענוגות הגוף בעולם הזה. מאכל ומשתה ושינה מרובה הם תענוגות שהגוף מושך אליהם. כדי שהתורה תתקיים אצל האדם, הוא צריך שלא לתת לאותם הדברים חשיבות אצלו, אלא רק כדי מה שנצרך לחייו.

יגיעה בבית הכנסת, בצניעות ובקול רם - בית הכנסת הוא מקום השכינה. ההימצאות בו נותנת לאדם את האווירה המתאימה להבין מהו הדבר המרכזי בחיים. לימוד בצניעות מבטיח שמטרת הלימוד תהיה טהורה והוא לא נעשה כדי שאנשים יראו את הלומד ויכבדוהו ובכך תוסט חשיבות הלימוד לתועלת אישית. הלימוד בקול רם עוטף את האדם בקולות של תורה וקדושה והתורה איננה נשארת בתחום השכלי בלבד אלא מגיעה אף לחושי של האדם ובכך חודרת לתוכו.

חשיבות הלימוד בלילה - הלילה הוא הזמן השקט שאין בו הפרעות המטרידות את האדם ומונעות ממנו להתרכז. לכן זהו הזמן המעולה ביותר ללמוד תורה. זוהי הסיבה שאת רוב חוכמתו של האדם הוא לומד בלילה. אסיפת דברי התורה לתוך ליבו ושכלו של האדם, כמו הגורן שבו נאספת התבואה, נעשית בלילה.

לאור הדברים הגדולים הללו שלמדנו במהלך הפרק על מצוות לימוד תורה וחשיבותה בחיי האדם מישראל, מי שבוחר לא ללמוד תורה כאשר אין לו שום סיבה לכך, הריהו מבזה אותה. הוא מעיד במעשיו שהתורה אינה חשובה לו. ולכן, אם ניתן לו עושר הוא - יילקח ממנו מכיון שהוא לא השתמש בעושר כדי ללמוד תורה ולכן הוא אינו ראוי לו. אך מאידך, מי שמבין את חשיבותה של התורה כל כך, ולא נותן למצבו הכלכלי הירוד להפריע לו בלימודה - סופו שיקיימה מעושר מכיוון שהוא מגלה שהכסף אינו מפריע לו בעבודת ה', והוא ישתמש בו רק כדי להגדיל תורה ולהאדירה.

הרחבות

לימוד תורה בלילות

אין אדם למד רב חכמתו אלא בלילה. מדוע דווקא בלילה? מסביר המהר"ל: "עיקר זמן התורה הוא בלילה, כי עיקר העולם הזה והוויתו הוא ביום, ובלילה אין הוויות העולם הזה, ונחשב בלתי נמצא, כי הלילה הוא חושך, לכן לא נקרא מציאות כלל... וכאשר אין הוויית העולם זה הגשמי בלילה, ראוי שיהיה נמצאת התורה בלילה, שהתורה השכלית הוא גם כן סילוק גשמי" [נתיב התורה ט]. בשעות היום כוחות החיים החומריים בשיאם ולכן התורה שהיא רוחנית נקלטת ביתר שאת בנפשו של האדם דווקא בלילה, שעה שהכוחות החומריים 'רדומים'.

המשקיע יצליח

אמרו חכמים: כל המבטל את התורה מעשר - סופו לבטלה מעני; וכל המקיים את התורה מעני - סופו לקיימה מעשר. מאמר חז"ל זה הוא משנה במסכת אבות [ד, ט]. מדברי הרמב"ם נראה שפירש את המאמר כפשוטו על עוני ועושר גשמיים. לעומת זאת, רבי שמואל די אוזידא מפרש, שהמשנה מדברת על עוני ועושר בדת: "כל המקיים את התורה מעוני הדעת, ועם היות שאינו יודע בתורה הוא מקיים מה ששמע או ידע, סופו לקיימה מעושר דעתו יתברך, שהוא ישפיע עליו מחכמתו, כי ראשית חכמה יראת ה', וכל המבטל את התורה מעושר, שהוא יודע כדואג האדומי והוא רשע גמור, סופו לבטלה מעוני, שתשכח ממנו כמו שהיה בדואג ששכח תלמודו" [מדרש שמואל, שם].

יב, אין דברי תורה מתקיימין במי שמרפה עצמו עליהן, ולא באלו שלומדין מתוך עיון המאמץ ומתוך אכילה ושתיה, אלא במי שממית עצמו עליהן ומצער גופו תמיד, ולא יתן שנת לעיניו, לעפעפי תנומה.

יג אמרו חכמים דרך רמז: "זאת התורה, אדם כי ימות באהל" (במדבר י"ד) - אין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו באהלי החכמה. וכך אמר שלמה בחכמתו: "התרפית ביום צרה - צר כחכה" (משלי כ"ד). ועוד אמר: "אף חכמתי עמדה לי" (קהלת ב"ט) - חכמה שלמדתי בא'ף, עמדה לי.

יד אמרו חכמים: ברית כרותה, שכל היגע בתלמודו בבית הכנסת - לא במהרה הוא מושפח; וכל היגע בתלמודו בצנעה - מחכים, שנאמר: "ואת צנועים חכמה" (משלי י"ב). וכל המשמיע קולו בשעת תלמודו - תלמודו מתקיים בידו; אבל הקורא בלחש - במהרה הוא שוכח.

יז, אף על פי שמצוה ללמוד ביום ובלילה, אין אדם למד רב חכמתו אלא בלילה. לפיכך, לימוד בלילה מי שרצה לזכות בכתר התורה - יזהר בכל לילותיו, ולא יאבד אפלו אחת מהן בשנה ואכילה ושתיה ושיחה וכיוצא בהן, אלא בתלמוד תורה ודברי חכמה. אמרו חכמים: אין גרנה של תורה אלא לילה, שנאמר: "קומי רני בלילה" (איכה ב"ט). וכל העוסק בתורה בלילה - חוט של חסד נמשך עליו ביום, שנאמר: "יומם יצוה יי חסדו ובלילה שירה עמי, תפלה לאל חיי" (תהילים מב"ט). וכל בית שאין דברי תורה נשמעין בו בלילה - אש אוכלתו.

יח, "פי דבר יי בזה" (במדבר ט"ו) - זה שלא השגיח על דברי תורה כל עקר. וכן כל שאפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק, או שקרא וישנה ופרש להבלי עולם, והניח תלמודו וזנחו - הרי זה בכלל בוזה דבר יי.

יט, אמרו חכמים: כל המבטל את התורה מעשר - סופו לבטלה מעני; וכל המקיים את התורה מעני - סופו לקיימה מעשר. וענין זה מפרש בתורה; הרי הוא אומר: "תחת אשר לא עבדת את יי אלהיך בשמחה ובטוב לבב מרב כל, ועבדת את איביך" (דברים כח, מז-מח), ואומר: "למען ענתך ולמען נסתך, להיטבך באחריתך" (שם ט"ז).

מרפה עצמו - מתרשל. **דרך רמז** - שהרי הפסוק נאמר לענין תומאת מת, וחכמים הצמידו אליו רעיון נפלא, אבל לא התכוונו לומר שזו משמעותו. **התרפית וכו'** - אם רפית עצמך מן הלימוד, לא יהיה בך כוח לעמוד ביום צרה (ק). **חכמה שלמדתי בא'ף** - מתוך כעסו ואימתו של מלמדי עליי (פה"מ אבות ה"ט). **המשמיע קולו** - שנעזר בחוש השמיעה, וכך הלימוד נקלט טוב יותר. **דברי חכמה** - ה'פרדס' (ק). "לאמת השקפות התורה בעיון האמת" (מ"נ ג"ד). **גרנה של תורה** - אסיפתה וקיומה של התורה, כמו אסיפת התבואה אל הגורן. **קומי רני בלילה** - לשון דיבור ושירה, ונאמר בהמשך הפסוק: "נכח פני ה'". **חוט של חסד נמשך עליו ביום** - שמעשיו ביום מושפעים לטובה מכוח לימודו בלילה. **אש אוכלתו** - במריבות ובסכסוכים, שאין דבר מגונה ולא מריבה בביתו של תלמיד חכמים" (איסורי ביאה כ"ג). **שלא השגיח** - זלזל. **מקיים את התורה מעני וכו'** - אם הוא לומד תורה אף על פי שהוא עני, סופו ללמוד אותה ברווחה בלא טרדות הזמן (פה"מ אבות ד'). **בשמחה ובטוב לבב** - במקום אחר הרחיב הרמב"ם וכתב: "שהשמחה שישמח אדם בעשיית המצוות ובהאבת האל שציווה בהם, עבודה גדולה היא. וכל המונע עצמו משמחה זו, ראוי להיפרע ממנו, שנאמר: 'תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב'" (לוב ח"ט; שביתת יום טוב ו"ב).

הקדמה

עבודת האלילים מלווה את העולם משחר לידתו. כבר הנכד של אדם הראשון, יציר כפיו של הקב"ה, עבד עבודה זרה. איך דבר זה קרה? מה גרם לעולם שלם לעבוד עבודה זרה ולזנוח אלוהים חיים? הרמב"ם בהלכות שלפנינו, הלכות עבודה זרה, מנתח את שורשי הופעת העבודה זרה בעולם, ומדריך אותנו איך להתמודד מולה. הרמב"ם מבאר שזמנו של העולם הייתה לאנושות ידיעה ברורה שיש בורא לעולם. אך טעות שכלית דרמטית גרמה לכך במעשה הזמן בורא העולם נזנח לצד. דבר זה קרה עקב החשיבה השגויה שהבורא רוצה שנעבוד ונכבד גם את משרתיו, הכוכבים והמזלות. במשך הזמן הפכה עבודה זו להיות הדומיננטית, וכמעט כל האנושות כולה האמינה שיש לעבוד לאותם כוחות הטבע. העולם העתיק, ובראשו מצרים ועמי כנען, היה שטוף בעבודה זרה. כנגד עולם אלילי שלם שגם הוא היה חלק ממנו, קם אברהם אבינו, ולאחר חקירה שכלית הגיע למסקנה שיש בורא לעולם שאותו יש לעבוד. אברהם הנחיל זאת לרבותו ובעיקר ייסד אומה שתפקידה הוא להנחיל ידיעה זו בקרב העולם כולו. הרמב"ם פוסק שכדי שלא ניטה אחרי עבודה זרה עלינו להתרחק מכל מחשבה של עבודה זרה ומקריאה בספרי עובדיה. אדם מישראל שמודה בעבודה זרה מנתק את עצמו מהייעוד שלו ולכן מתנתק מעם ישראל. גם אדם שמגדף את ה' פועל את אותה פעולה: הוא מנתק את עצמו מהתפקיד האלוהי של עם ישראל - להעריך ולעבוד את הבורא. ייעוד זה של עם ישראל מחייב אף להתרחק מלהידמות, אפילו בלבוש, לעובדי עבודה זרה. כמו כן, הוא מחייב להתנתק מהתלות בכל מיני קסמים ומעשים מאגיים למיניהם, שגורמים לחשוב שיש עוד כוח בעולם חוץ מהקב"ה. זו הדרך שבה עם ישראל ילחם נגד העבודה הזרה וימגר את השפעתה עליו ועל העולם כולו.

ביאורים

התורה מקדישה מצוות רבות למלחמה בעבודה זרה. עבודה זרה נובעת מנתינת חשיבות וייחוס כוח ויכולת לכוחות שונים הקיימים בעולם. עבודה זרה כוללת כל עבודה ופולחן שאינם לקב"ה, בורא העולם. הרמב"ם מבאר ב'מורה נבוכים' [חלק ג פרק כט] שבזמן מתן תורה העולם היה שטוף בעבודה זרה, ודעותיה המקולקלות היו נחלת הציבור. דעות אלו השפיעו על התרבות ועל עבודת האל שהלכה והסתאבה ונהייתה מושחתת עד כדי הקרבת הבנים לאליל. כנגד תפיסות אלו נלחמת התורה בעוז. "הכוונה הראשונה מן התורה כולה הייתה להסיר עבודה זרה ולמחות זכרה וכל הנתלה בה וגם לזכרה, וכל מה שמביא לדבר ממעשים, פְּאוֹב, וידעוני, והעברה באש, וקוסם, ומעונן, ומנחש, ומכשף, וחובר חבר, ודורש אל המתים, ולהזייר מהדמות במעשיהם אלו, וכל שכן להמשך אחריהם. ואמר בתורה בפירוש שכל מה שחשבוהו עבודה לאלהיהם והתקרבות אליו - הוא הדבר המתועב הנמאס אל השם. תורתנו כלה שרשה וקטבה אשר עליו תסוב (דהיינו, הציר המרכזי שלה), הוא למחות הדעות ההם (של עובדי עבודה זרה) מן הלבבות וזכרם מן המציאות (דהיינו, מחייתם מהעולם)" [שם]. לאור דבריו אלה של הרמב"ם ניתן לחלק את המצוות המופיעות כאן לכמה קבוצות:

איסור עבודה זרה בכלל: האיסור לזלזל באלוהותו של הקב"ה ונטייה אחרי כוחות אחרים [א-ג]
 האיסור על דרכי עבודתה [ד-ח]
 האחריות על עם ישראל שלא יעבדוהו [ט-יח]
 האיסור לתת לה חשיבות [יט-כג]
 האיסור לעשות מעשים שקרובים לדרכי עבודה זרה [כד-כט]
 איבוד עבודה זרה ואיסור הנאה ממנה [ל-לב]
 הרחקה מגויים עובדי עבודה זרה [לג-לו]
 האיסור לעשות מעשים המביאים לידי עבודה זרה [לז-מז]
 האיסור לעשות מעשים הדומים למנהגי עובדי עבודה זרה [מה-נא]

הצלחת משפחת שמאי הי"ו

הלכות עבודה זרה והקורות הגויים

יש בכללן אחת והמשימים מצוות, שתי מצוות עשה ותישע וארבעים מצוות לא תעשה, וזה הוא פְּרָטָן: (א) שלא לפנות אחר עבודה זרה. (ב) שלא לתור אחר הרהור הלב וראית העינים. (ג) שלא לגדף. (ד) שלא יעבד אותה כדרך עבודתה. (ה) שלא ישתחוה לה. (ו) שלא לעשות פְּסֵל לעצמו. (ז) שלא לעשות פְּסֵל אֶפְלוֹ לְאֲחֵרִים. (ח) שלא לעשות צורות אֶפְלוֹ לְנֹאֵי. (ט) שלא להדיח אחרים אֲחֵרֵהוּ. (י) לשרף עיר הנדחת. (יא) שלא לבנותה. (יב) שלא להנות מכל ממונה. (יג) שלא להסית יחיד לעבדה. (יד) שלא לאהב המסית. (טו) שלא לעבד שנאתו. (יז) שלא להצילו. (יח) שלא ללמד עליו זכות. (יח) שלא ימנע מללמד עליו חובה. (יט) שלא להתנבא בשמה. (כ) שלא לשמוע מן המתנבא בשמה. (כא) שלא להתנבא בשקר, ואפילו בשם יי. (כב) שלא לגור מְהַרְיג נביא שקר. (כג) שלא לשבע בשם עבודה זרה. (כד) שלא לעשות אוב. (כה) שלא לעשות ידעוני. (כו) שלא להעביר למלוך. (כז) שלא להקים מצבה. (כח) שלא להשתחוות על אבן משכית. (כט) שלא לטע אֶשְׁרָה. (ל) לאבד עבודה זרה וכל הנעשה בשבילה. (לא) שלא להנות בעבודה זרה ובכל משמיה. (לב) שלא להנות בצפני עבד. (לג) שלא לזכר ברית לעובדי עבודה זרה. (לד) שלא לחן עליה. (לה) שלא ישבו בארצו. (לו) שלא להדמות בכתובות ובמלבוש. (לז) שלא לנחש. (לח) שלא לקסם. (לט) שלא לעונן. (מ) שלא לחבר חבר. (מא) שלא לדרש אל המתים. (מב) שלא לשאל באוב. (מג) שלא לשאל בידעוני. (מד) שלא לכשף. (מה) שלא להקף פאת ראש. (מו) שלא להשחית פאת זקן. (מז) שלא יעדה איש עדי אשה. (מח) שלא תעדה אשה עדי איש. (מט) שלא לכתב קעקע. (נ) שלא להתגודד. (נא) שלא לעשות קרחה על מות. ובאור כל המצוות האלו בפרקים אלו.

א) שלא לפנות אחר עבודה זרה - שלא יעסיק מחשבתו בהבלי עבודה זרה, מפני שהעיון בהם "מעורר את הפתי לדרוש אותם ולעבדם" (סה"מ ל"ח; להלן ב-ב). **ב) שלא לתור אחר הרהור הלב וראית העינים** - שלא לשוטט במחשבה עד שבאמין בהשקפות שהן נגד התורה, ונצטוונו "לעשות למחשבה גבול שתעמוד אצלו, והוא מצוות התורה ואזהרותיה" (סה"מ ל"ח; להלן ב-ג). **ג) לגדף** - לקלל את ה'. **ד) אפילו לאחרים** - אפילו לגוי (סה"מ ל"ח; ח). **ה) צורות פסלים**. **ו) שלא להדיח אחרים אחריה** - שלא לקרוא לבני אדם לעבוד עבודה זרה ולזרוז אותם לכך (סה"מ ל"ח טו). **ז) שלא לבנותה** - לרבים, מסית - ליחיד (להלן מצוה יד). **ח) עיר הנדחת** - עיר שרוב תושביה עבדו עבודה זרה. **יא) שלא לבנותה** - כפי שהייתה (סה"מ ל"ח; להלן ב-ד). **יב) לאבול בשם יי** - ואפילו מי שתוכן דבריו הוא נבואה שנאמרה לאדם אחר (סה"מ ל"ח; להלן ב-ה). **יג) לגור** - לפחד. **יד) לעשות אוב** - אחד ממניי עבודה זרה, שמקטיר קטורת ועושה מעשים מסוימים, עד שהשואל שומע כאילו מישו מדבר עמו בקול נמוך כמדובר בשם המתים (סה"מ ל"ח; ח; להלן ג; פ"ח סנהדרין ז). **כה) לעשות ידעוני** - אחד ממניי עבודה זרה, שמכניס עצם של עוף הנקרא 'ידוע' לתוך פיו ומגיד עתידות (סה"מ ל"ח ט; להלן ג). **כו) להעביר למלוך** - להעביר בן או בת מעל האש לכבוד האליל הממוני 'מולך' **כז) מצבה** - עמוד המוצב כדי שיתכנסו סביבו כדרך עובדי עבודה זרה. ונאסרה המצבה אף אם היא עשויה כדי לעבוד בה את ה' (להלן ג). **כח) כדי שלא נתדמה בעבודתו יתעלה לעבודה זרה**, לפי שכן היו עושים, בונים מצבות ושמים את הנעבדים עליהם" (סה"מ ל"ח יא). **כח) אבן משכית** - אבן שמשתחוים עליה, שאסור להשתחוות עליה גם לה, מלבד בבית המקדש (להלן ג). ומילת 'משכית' היא לשון 'ראייה והסתכלות', מפני שברוך כלל היו עליה פיתוחים מעשה אומן (סה"מ ל"ח יב; הפתיחה למ"ג, פירוש 'משכית כסף'). **כט) שלא לטע אֶשְׁרָה** - אסור לטע אילן ליד המזבח או בכל העזרה (סה"מ יג; להלן ג). ובכלל איסור זה "אילן שנטעו מתחילה שיהא נעבד" (להלן ג, ח). הקרוי כן על שם האלילה הכנענית אשרה, שעובדיה היו מדמים שהיא אלת האושר והרבייה, והיו נוטעים עצים לעבודתה. **לב) נעבד** - דבר שעבדו אותו כעבודה זרה. **לד) שלא לחן עליה** - שלא לחמול עליה, שלא ימצאו חן בעינינו, כגון שאסור לספר בשבחם (סה"מ ל"ג; להלן ג, ד). **לז) לנחש** - לעשות מעשה תוך כפייה של נפש מוסים (סה"מ ל"ח; להלן פי ארבע מסוים (סה"מ ל"ח; להלן ג, ד). **לח) לקסם** - להגיד עתידות, תוך כפייה של נפש מוסים (סה"מ ל"ח; להלן ג, ד). **לט) לעונן** - לייחס השפעה לעונה, לזמן (סה"מ ל"ח; להלן ג, ד). **מ) לחבר חבר** - ללחוש בברות בלתי מובנות כדי להגן על האדם מפני מזיקים (סה"מ ל"ח; להלן ג, ד). **מא) לדרש אל המתים** - לעשות מעשה מוסים כדי לדמות יצירת קשר עם המת ובקשת עצה ממנו, ובכלל זה מה שנקרא בימינו 'סיאנס' (סה"מ ל"ח; להלן ג, ד). **מד) לכשף** - לעשות מעשה כשפים, מעשה הבל המיוחס בשקר לכוח נסתר, שהוא כעבודה זרה. **מה) להקף פאת ראש** - לגלח את קצות שיער הראש בתער. **מו) להשחית פאת זקן** - לגלח את פאות זקן הפנים בתער. **מז) עדי אשה** - קישוט של אשה. **מט) קעקע** - כתובת צבעונית על העור הנעשית על ידי שריטה בו ומילוי מקום השריטה בצבע שאינו ניתן למחיקה (להלן ג, א). **נ) להתגודד** - לפצוע את הגוף לאות אבל. **נא) לעשות קרחה על מות** - לתלוש שערות כאות אבל.

הנרה: מצוות א-ג) מבוארות בפרק ב. ד-ח) פ"ג ט-יב) פ"ד יג-כג) פ"ה כד-כט) פ"ו יז-לא) פ"ז לב) פ"ח פ"ט-גל-לה) פ"י לו-מד) פ"א מה-נא) פ"ב.